

บทที่ 3

ทฤษฎีเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์

การศึกษาแนวคิดเรื่องมนุษย์ในวรรณกรรมของ 'รงค์ วงษ์สวรรค์' ให้ต้องแท้งจำเป็นต้องเป็น ต้องศึกษาแนวคิดเรื่องมนุษย์ที่เกี่ยวข้องใกล้เคียงเสียก่อน เพื่อเป็นแนวทางในการเปรียบเทียบ แนวคิดเรื่องมนุษย์ว่า ธรรมชาติ เป้าหมายและคุณค่าของมนุษย์ในแนวคิดต่าง ๆ เป็นเช่นไร โดย แบ่งประเด็นการศึกษาไว้กว้าง ๆ ดังนี้

3.1 ทฤษฎีเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์

การศึกษาเรื่องธรรมชาติ (Nature) ของมนุษย์ จะเป็นช่องทางไปสู่การเรียนรู้ความจริงในเรื่องอื่นๆ เนื่องจากธรรมชาติของมนุษย์เป็นตัวกำหนดความคิด ค่านิยม ทศนคติ พฤติกรรม การแสดงออกของบุคคลทั้งต่อตนเอง ผู้อื่นและสิ่งอื่น (จารุณี วงศ์ละคร, 2548, น. 107) ซึ่งแนวคิดเรื่องมนุษย์สามารถแบ่งออกได้เป็นหลายแนวคิด ขึ้นอยู่กับเกณฑ์ที่ใช้ในการแบ่ง ซึ่งงานวิจัยนี้ได้แบ่ง โดยใช้ความมีสสารัตถะและไม่มีสสารัตถะของมนุษย์เป็นเกณฑ์ในการแบ่ง

3.1.1 สารัตถนิยม (Essentialism)

ทฤษฎีนี้เห็นว่ามนุษย์มีตัวตนเป็นสารัตถะ ซึ่งสารัตถะ (Essence) หมายถึง แก่นแท้ เนื้อแท้ ลักษณะที่จำเป็นและเพียงพออันเป็นธรรมชาติที่ตายตัวที่ถูกกำหนดมาแล้ว ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงสารัตถะของมนุษย์ก็หมายถึง แก่นแท้ เนื้อแท้ ลักษณะที่จำเป็นและเพียงพอของมนุษย์ เป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์เป็นมนุษย์ ไม่เป็นสิ่งอื่น รวมถึงการมี “ธรรมชาติ” ที่ตายตัวของมนุษย์ ตามแนวคิดนี้ตัวตน (Self) เป็นออสสารมีอำนาจเหนือร่างกาย ดังนั้นจิต คือสิ่งที่ทำให้ร่างกายมีความรู้สึก เป็นตัวรับรู้หรือตัวคิด เป็นสิ่งที่ตระหนักในตัวเอง (Self-awareness) (จารุณี วงศ์ละคร, 2548, น. 108) ซึ่งแนวคิดเรื่องมนุษย์ในทฤษฎีสารัตถนิยมจะปรากฏชัดเจนในแนวคิดปรัชญาจิตนิยม (Idealism)

แนวคิดจิตนิยมเชื่อว่าจิตเป็นความจริงแท้สูงสุด เป็นต้นตอของทุกสรรพสิ่ง มีลักษณะเป็นออสสาร ไม่มีตัวตนซึ่งมีชื่อเรียกแตกต่างกันไป เช่น วิญญาณ มโน จิต เป็นต้น จิตมีเจตจำนงในการขับเคลื่อนให้มนุษย์เกิดความคิดและการรับรู้ สสารหรือร่างกายเป็นเพียงปรากฏการณ์ที่อยู่

ภายใต้การควบคุมของจิต จิตเท่านั้นที่เป็นอมตะ ส่วนสิ่งอื่น ๆ ในโลกไม่มีอะไรสมบูรณ์ เมื่อมีเกิดก็ย่อมมีดับเป็นธรรมดา

ธรรมชาติที่แท้จริงของมนุษย์คือ อสสาร (Imaterial) หรือจิตนั่นเอง ซึ่งจิตจะต้องไม่เป็นส่วนหนึ่งของร่างกาย สำคัญเหนือร่างกาย เพราะมันเป็นสิ่งที่บังคับบัญชาร่างกายให้เป็นไปตามความประสงค์ จิตเป็นความจริงอีกอย่างหนึ่งของมนุษย์นอกเหนือไปจากร่างกาย เป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์มีชีวิตและแตกต่างกับก้อนหินซึ่งไร้ชีวิต (วิทย์ วิศุทเวทย์, 2543, น. 57)

เพลโตถือว่าเป็นนักสารัตถนิยมคนสำคัญ เขามองว่ามนุษย์เป็นสิ่งทวิลักษณ์ (The dualist view of man) คือมนุษย์ประกอบด้วยกายกับจิต กาย (Body) เป็นสสาร (Material) เป็นสิ่งบกพร่องไม่สมบูรณ์ เป็นบ่อเกิดแห่งความชั่วร้ายและสูญสลายได้ ส่วนจิตหรือวิญญาณ (Mind, Soul) เป็นธรรมชาติดั้งเดิมและเป็นตัวตนภายในของมนุษย์ แยกอยู่ต่างหากจากร่างกาย มีอิทธิพลเหนือร่างกาย เขาเชื่อว่ามนุษย์ถูก “กำหนดความเป็นมนุษย์” มาล่วงหน้าโดยจิต จิตจะเป็นตัวกำหนดให้มนุษย์มีความคิด มีวิธีคิด วิธีปฏิบัติและวิธีการให้คุณค่าแก่สิ่งต่างๆ (จารุณี วงศ์ละคร, 2548, น. 109) ดังนั้น เพลโตจึงแบ่งมนุษย์ออกเป็นสามประเภทตามอิทธิพลของจิตแต่ละส่วน ได้แก่ มนุษย์แห่งปัญญา มนุษย์แห่งอำนาจ และมนุษย์แห่งทรัพย์สิน

นอกจากแนวคิดทางปรัชญาของเพลโตแล้ว แนวคิดเรื่องมนุษย์ของปรัชญาคริสต์ก็นับเป็นแนวคิดที่เป็นฝ่ายสารัตถนิยม เพราะมีความเชื่อว่ามนุษย์มีธรรมชาติที่ตายตัว และถูกกำหนดความเป็นไปของชีวิตโดยพระเจ้า เพราะมนุษย์เป็นสิ่งสร้างของพระองค์ และมนุษย์ก็เกิดมาพร้อมบาปกำเนิด พันธะหน้าที่สำคัญของมนุษย์ คือ ความจงรักภักดีและพร้อมที่จะมอบกายถวายชีวิตเพื่อพระองค์ และสปิโนซ่า (Baruch de Spinoza: 1632-1677) ก็มีความเห็นไปในทางเดียวกันว่ามนุษย์ไม่มีเจตจำนงอิสระ มีแต่พระประสงค์ของพระเจ้าเป็นเจ้า (Will of God) ชีวิตมนุษย์เป็นไปตามเทวบัญชา (Predation) พระเจ้ารู้ทุกอย่างที่มนุษย์ทำ รวมทั้งการทำบาปด้วย (จารุณี วงศ์ละคร, 2548, น. 111-112)

ส่วนปรัชญาตะวันตกอย่างปรัชญาฮินดูมีความเห็นว่าโดยธรรมชาติของมนุษย์แล้วมนุษย์ประกอบไปด้วย 1) กาย คือ ร่างกายส่วนที่ผูกพันกับโลกภายนอก 2) จิตใจ คือ ส่วนที่เป็นจิตใจผูกพันกับอารมณ์ ดี-ชั่ว 3) ความรู้ คือ สติปัญญาที่มาจากสัมผัสทางอายตนะภายนอกและภายใน สิ่งเหล่านี้ทั้งหมดล้วนตกอยู่ในสภาพของการเปลี่ยนแปลง เกิด แก่ เจ็บ ตาย เสื่อม และสุดท้าย 4) ชีวาตมัน ซึ่งชีวาตมันนี้เองที่ถือว่าเป็นธรรมชาติอันจริงแท้ของมนุษย์ ชีวาตมันไม่ได้อยู่ในอำนาจของกิเลส ไม่ตกอยู่ในอำนาจของร่างกายหรืออารมณ์หรือการเปลี่ยนแปลงใด ๆ และภาวะเดิมของชีวาตมัน ก็เหมือนกันกับพรหมัน คือเป็นสัจ จิต อานันตะ ดังนั้น ชีวาตมัน จึงไม่เกิด ไม่ตาย ว่างจากความเศร้าโศก ว่างจากความกลัว และว่างจากความกระหายมีสภาพบริสุทธิ์ผุดผ่อง ชีวาตมัน

คือ พรหมัน (วิโรจน์ อินทนนท์, 2549, น. 156) เพราะฉะนั้นสภาวะธรรมชาติเดิมที่แท้ของมนุษย์คือ พรหมัน และจุดหมายปลายทางของชีวิตของมนุษย์ก็คือการรู้แจ้งในพรหมัน

ส่วนนักปรัชญายุคใหม่ที่มีแนวคิดสารัตถนิยมคนสำคัญคือ เรเน เดส์คาร์ตส์ (René Descartes: 1596-1650) เขามองว่ามนุษย์แต่ละคนมีคุณสมบัติที่เป็นแก่นสารหรือเนื้อแท้ดั้งเดิมร่วมกัน คือ “สิ่งที่คิดได้ (A thinking thing)” สิ่งนี้มีลักษณะเป็นจิต แยกต่างหากจากโลกแห่งวัตถุ และดำรงอยู่เหนือโลกแห่งวัตถุ เดส์คาร์ตส์ย้ำว่า “ฉัน (I)” ซึ่งเป็นตัวตนที่คิดได้ เป็นสิ่งที่คิดได้ (Subject) แยกออกจาก “วัตถุ” ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกคิด (Object) นั้นหมายความว่าเขาแยกกายกับจิตออกจากกันอย่างชัดเจน และมนุษย์เท่านั้นที่มีจิตส่วนสัตว์เป็น “ออโตมาตา (Automata)” คือ จักรกลในตัวเองเช่นเดียวกับตุ๊กตากล จึงสามารถกล่าวได้ว่าสัตว์เป็นเครื่องจักรกลที่ซับซ้อน (จารุณี วงศ์ละคร, 2548, น. 112)

สรุปได้ว่าสิ่งที่เป็นตัวกำหนดสารัตถะของมนุษย์คือ จิต ซึ่งแนวคิดฝ่ายสารัตถนิยมมีเหตุผลยืนยันการมีอยู่ของจิต ดังนี้

1. มนุษย์สามารถริเริ่มทำอะไรได้ด้วยตัวเองได้ด้วยจิต หากมนุษย์มีเพียงร่างกายซึ่งเป็นสสารเหมือนโตะ หรือก้อนหินก็จะไม่สามารถคิดริเริ่มทำอะไรได้ด้วยตัวเอง เพราะธรรมชาติของสสารนั้นเป็นตัวรองรับการกระทำ (Passive) มิได้เป็นผู้กระทำ (Active) แต่การที่ร่างกายของเราสามารถเปลี่ยนแปลง เคลื่อนไหว กระทำสิ่งต่างๆ ได้นั้น แสดงว่าต้องมี “สิ่ง” ที่สามารถบังคับใช้ร่างกาย และสิ่งนั้นก็น่าจะได้แก่ สิ่งที่เราเรียกว่า ตัวตน จิต หรือวิญญาณ

2. มนุษย์สามารถรับรู้สิ่งต่างๆ และมีอารมณ์ความรู้สึกสนองตอบต่อความรู้สึกนั้น แสดงได้ว่ามนุษย์มีอีกสิ่งหนึ่งที่เป็นตัวรับรู้และแสดงอารมณ์ อาจเรียกว่า จิตหรือตัวรับรู้ (Conscious being) ซึ่งเป็นคนละสิ่งกับร่างกาย ถ้ามนุษย์ไม่มีสิ่งนี้ก็ไมต่างกับตุ๊กตา ก้อนหิน หรือบันได เป็นต้น

3. มนุษย์มีเหตุผลจึงทำให้เกิดความรู้ที่จะแยกแยะความจริงหรือความลวง ความอยากและความต้องการของร่างกาย กับความถูกต้อง นอกจากนี้มนุษย์ยังมีความสำนึกผิดชอบชั่วดี (Moral Consciousness) ที่ทำหน้าที่ยับยั้งหรือปฏิเสธในสิ่งที่ไม่ดี ไม่ถูกต้อง ซึ่งการทำงานของความสำนึกผิดชอบชั่วดีนี้ ได้แสดงให้เห็นว่าร่างกายไม่ใช่สิ่งเดียวที่มีอยู่และมีความสำคัญสูงสุด หากยังมีอีกสิ่งหนึ่งที่มีอำนาจมากกว่า แต่อยู่ในลักษณะของนามธรรม

4. มนุษย์มีความสามารถในการตระหนักถึงตนเอง มีความจำและมีสติรู้ตัวเอง ด้วยเหตุนี้จึงทำให้มนุษย์เป็นนายหรือเป็นผู้ควบคุม ซึ่งเป็นพลังที่อยู่เหนือความสำนึกขึ้นไปอีก การที่มนุษย์สามารถทำเช่นนี้ได้จะต้องเป็นสิ่งที่มีความเป็นอสสารหรือจิตเป็นตัวกระทำ (จารุณี วงศ์ละคร, 2548, น. 113-118)

3.1.2 อสารถนินยม (Non-Essentialism)

เป็นแนวคิดที่ปฏิเสธสารถนินยม กล่าวคือ ปฏิเสธความเชื่อที่ว่า มนุษย์มีสารถะหรือตัวตนที่เป็นอสารถที่เรียกว่าจิตหรือนาม และปฏิเสธว่ามนุษย์มีธรรมชาติที่ถูกกำหนดมาล่วงหน้าแล้ว ส่วนแนวคิดเกี่ยวกับมนุษย์ที่เป็นแบบอสารถนินยมนั้นสามารถแบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม

กลุ่มแรกปฏิเสธความมีสารถะหรือตัวตนที่เป็นอสารถ ได้แก่ แนวคิดแบบวิทยาศาสตร์ที่มีปรัชญาวัตถุนิยมเป็นฐาน ที่มองว่ามนุษย์มีเพียงสารถคือ กาย เมื่อร่างกายตาย ทุกอย่างก็จบสิ้น ไม่มีความจริงอะไรอื่นนอกจากร่างกาย ไม่มีอะไรเป็นอมตะ ไม่มีอะไรสมบูรณ์ เมื่อตายแล้วความเป็นมนุษย์ก็จบลง ฉะนั้น มนุษย์ไม่ใช่สิ่งพิเศษในจักรวาล แต่เป็นเหมือนสิ่งอื่น ๆ ทั่วไป สำหรับนักวัตถุนิยมเห็นว่ากายเป็นวัตถุที่สำคัญ การตอบสนอง ปรนเปรอ รักร่างกายเป็นสิ่งที่ควรกระทำ การพัฒนาของมนุษย์ควรมีเป้าหมายอยู่ที่กาย ดังจะเห็นได้จากความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ที่สร้างสรรค์ ประดิษฐ์เครื่องมือ เครื่องอำนวยความสะดวกต่าง ๆ มาเพื่อตอบสนองกาย เป็นต้น อีกทั้งนักวัตถุนิยมยังเห็นว่าการปฏิเสธร่างกายเท่ากับการปฏิเสธการเป็นมนุษย์ ส่วนการยกย่องเชิดชูสิ่งที่ไม่ใช่กายว่ามีจริงนั้นเป็นการกระทำของผู้ที่ไม่มีความรู้ความเข้าใจเรื่องของมนุษย์ดีพอ (จารุณี วงศ์ละคร, 2548, น. 120-121)

กลุ่มที่สองมองว่ามนุษย์ไม่มีธรรมชาติที่ตายตัวและไม่ได้ถูกกำหนด “ความเป็น” มาล่วงหน้า กลุ่มนี้ได้แก่ ปรัชญาเอ็กซิสเทนเชียลลิสม์ (Existentialism) กลุ่มนี้มองว่ามนุษย์ยังไม่ได้เป็นอะไร แต่ละคนเลือกสร้างความหมายให้แก่ชีวิตตนหลังจากที่เกิดมาแล้ว แนวคิดอัตถิภาวนิยมมองว่ามนุษย์มีสิทธิที่จะเลือก มนุษย์มีเจตจำนงอิสระในอันที่จะเลือกกระทำสิ่งต่าง ๆ ด้วยตนเอง (จารุณี วงศ์ละคร, 2548, น. 123)

และกลุ่มที่สามได้แก่กลุ่มที่มองว่ามนุษย์ไม่มีตัวตนถาวร เช่น แนวคิดพุทธปรัชญา ที่มองว่าโดยธรรมชาตินั้นมนุษย์ไม่มีตัวตนถาวร (No self) มนุษย์เป็นสังขัตธรรม คือ สิ่งปรุงแต่งอันเกิดจากการประชุมกันของธาตุต่างๆ ตามเหตุปัจจัย และต้องตกอยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง (อนิจจัง) ไม่คงทน ต้องเปลี่ยนแปลงไป (ทุกขัง) มิใช่สิ่งมีความเป็นตัวตนคงอยู่เป็นรูปวัตถุใดๆ ตลอดนิรันดร์ (อนัตตา) (จารุณี วงศ์ละคร, 2548, น. 125)

ในที่นี้ผู้เขียนจะกล่าวถึงรายละเอียดของแนวคิดอสารถนินยมกลุ่มที่สองโดยจะเน้นที่แนวคิดเรื่องมนุษย์ของปรัชญาเอ็กซิสเทนเชียลลิสม์ และกลุ่มที่สาม แนวคิดเรื่องมนุษย์ของพุทธปรัชญา เพื่อให้เกิดความชัดเจนเพราะในงานวิจัยนี้จะใช้สองแนวคิดนี้เป็นกรอบในการวิเคราะห์ในบทต่อ ๆ ไป

3.2 แนวคิดเรื่องมนุษย์ในปรัชญาเอ็กซิสเทนเชียลลิสม์ (Existentialism)

เนื่องด้วยความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ทำให้สังคมมนุษย์เกิดความสับสนซับซ้อนมากขึ้น และความสับสนซับซ้อนนี้เองที่ทำให้มนุษย์ออกห่างจากความเป็นตัวของตัวเอง แม้ว่าความก้าวหน้าเหล่านั้นจะสร้างความสะดวกสบายให้แก่มนุษย์แต่มนุษย์กลับยกระดับคุณค่าสิ่งเหล่านั้นให้เป็นนายของมนุษย์และลดความเป็นมนุษย์ของตนเองลง แนวคิดปรัชญาเอ็กซิสเทนเชียลลิสม์ จะเน้นการมองธรรมชาติของความเป็นมนุษย์ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับเพื่อนมนุษย์ และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับโลก ปรัชญาเอ็กซิสเทนเชียลลิสม์ เกิดขึ้นโดยนักปรัชญาชาวเดนมาร์กชื่อเซอเรน คีร์เคกอร์ด (Soren Kierkegaard) ซึ่งมีแนวคิดว่าความจริงมีลักษณะไม่ตายตัว ปัจจุบันบุคคลทุกคนกำลังเผชิญหน้ากับทางเลือกทางจริยธรรม มีเพียงตัวเองเท่านั้นที่จะตัดสินใจและรับผิดชอบต่อการกระทำ มีทางเลือกมากมายและไม่แน่นอนเช่นนี้ก่อให้เกิดความทุกข์แก่ตัวมนุษย์ วิธีรับมือคือยอมรับในเสรีภาพเหล่านั้นแล้วละทิ้งกฎเกณฑ์ของทุกสิ่งทุกอย่างเพื่อก้าวข้ามไปสู่ความศรัทธาในองค์พระผู้เป็นเจ้า ซึ่งมนุษย์สามารถสื่อสารกับพระองค์ได้โดยไม่สูญเสียความเป็นปัจเจกบุคคล (อรรถสิทธิ์ เมืองอินทร์, 2543, น. 30) ยุคหลังมีนักปรัชญาเอ็กซิสเทนเชียลลิสม์ อีกสองท่านที่มีอิทธิพลอย่างมาก ได้แก่ มาร์ติน ไฮเดกเกอร์ (Martin Heidegger: 1889-1976) และคาร์ล จัสเปอร์ (Karl Jasper: 1883-1969)

ไฮเดกเกอร์มุ่งศึกษาธรรมชาติของสัจยะ (Being) หมายถึง สภาพะของการดำรงอยู่ สัจยะมีความหมายใกล้เคียงกับ อัจฉิภาวะ (Existence) ชีวิตมนุษย์เต็มไปด้วยความวิตก เพราะมนุษย์สามารถรับรู้ถึงขีดจำกัดในสัจยะของตนเองว่าท้ายที่สุดแล้วต้องตายซึ่งหมายถึงการเข้าสู่ภาวะ (Nothingness) หรือการสูญสิ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ดังนั้นมนุษย์จึงพึงที่จะยอมรับความตายอย่างไม่หวาดหวั่น โดยตระหนักว่ามนุษย์คือสัจยะที่มุ่งหน้าสู่ความตาย ส่วนจัสเปอร์เห็นว่าอัจฉิภาวะของมนุษย์เต็มไปด้วยเสรีภาพและความรับผิดชอบในฐานะปัจเจกบุคคลบนทุกทางเลือกของตน แต่การที่มนุษย์จะตระหนักถึงเสรีภาพได้นั้นต้องสำนึกถึงความสัมพันธ์ระหว่างตัวเขากับคนอื่นและท้ายที่สุดตัวเขากับพระผู้เป็นเจ้า จัสเปอร์เชื่อว่ามนุษย์มีขีดจำกัดเช่นเดียวกับไฮเดกเกอร์และคีร์เคกอร์ด

จนมาถึงยุคร่วมสมัยมีนักปรัชญาเอ็กซิสเทนเชียลลิสม์ ที่มีอิทธิพลมีหลายท่านด้วยกัน ไม่ว่าจะเป็นมาร์ติน บูเบอร์ (Martin Buber: 1878-1965) กาเบรียล มาเซล (Gabriel Honoré Marcel: 1889-1973) อัลแบร์ กามูส์ (Albert Camus: 1913-1960) และโดยเฉพาะอย่างยิ่งฌอง ปอล ซาทร์ (Jean-Paul Sartre: 1905-1980)

3.2.1 มนุษย์ในทัศนะของฌอง ปอล ซาทร์

ซาทร์กล่าวถึงมนุษย์ไว้ว่า

มนุษย์มิใช่อะไรอื่นนอกจากผลผลิตที่เขาสร้างขึ้นให้แก่ตัวเอง นั่นคือหลักข้อแรกของเอกซิสเทนเชียลลิสม์... คำกล่าวนี้มีได้หมายความว่าเป็นอย่างอื่น นอกจากว่ามนุษย์มีศักดิ์ศรีที่ยิ่งใหญ่มากกว่าก้อนหินหรือโต๊ะ มันหมายความว่ามนุษย์มีอยู่ก่อน กล่าวคือเริ่มแรกก็มีมนุษย์อยู่ก่อนแล้วจากนั้นก็หมุนไปสู่อนาคต เขาเป็นสิ่งที่รู้สำนึกตัวเองและวาดภาพตัวเองในอนาคตได้ มนุษย์คือรูปแบบของความรู้สึกตัวตลอดเวลา เขาไม่ใช่โต๊ะไครน์หรือขยะ หรือดอกไม้ ไม่มีอะไรมีอยู่ก่อนแบบแผนอันนี้ ไม่มีอะไรในสวรรค์ มนุษย์จะต้องเป็นสิ่งที่เขาตัวเองให้เป็น... (วิทย์ วิศทเวทย์, 2527, น. 69)

ด้านอภิปรัชญา ซาทร์ ได้แบ่งสัจตะ (being) ในโลกออกเป็น 2 ประเภท คือ

1. สัจตะในตัวเอง (being-in-itself) เป็นสัจตะที่ไร้จิตสำนึก เป็นวัตถุ สิ่งของ มีลักษณะแน่นทึบ อิ่มเต็มและตายตัว สัจตะในตัวเองคือความเต็มเปี่ยมที่ไม่สามารถยอมรับการเปลี่ยนแปลงใดๆ ทั้งสิ้น เช่น โต๊ะ คือสิ่งที่มันเป็น ไม่มีอะไรมากไปกว่านั้น
2. สัจตะเพื่อตัวเอง (being-for-itself) เป็นสัจตะของจิตสำนึก เป็นช่องว่างไม่ตายตัวโดยสมบูรณ์ สัจตะเพื่อตัวเองคือสัจตะที่เป็นสิ่งที่ตัวมันเองไม่เป็น และไม่ใช่ว่าตัวมันเองเป็น แท้จริงแล้วสัจตะเพื่อตัวเองก็คือการรู้สำนึก ความเป็นจริงของมนุษย์และเสรีภาพ (วรรณวิสาข์ ไชโย, 2552, น. 69)

ซาทร์อธิบายความหมาย ธรรมชาติและเป้าหมายของมนุษย์โดยอยู่บนฐานของปรัชญาเอกซิสเทนเชียลลิสม์ (Existentialism) โดยมองว่าสาระหรือความหมายของการเป็นมนุษย์ไม่ได้ถูกกำหนดมาตั้งแต่แรกด้วยพลังภายนอก มนุษย์ทุกคนมีอิสระที่สร้างความหมายในชีวิตด้วยการกระทำของตัวเอง กล่าวคือ มนุษย์เป็นผู้สร้างตนเอง

มนุษย์เกิดมาในโลกนี้มีเพียงอัตภาพ (Existence) อันได้แก่ ความมีชีวิตและร่างกาย ส่วนสารัตถภาพ (Essence) อันเป็นชีวิตด้านใน (Inner Life) หมายถึงเจต วิญญาณ อารมณ์ ความรู้สึก ตลอดจนการให้ความหมายของชีวิต เป็นสิ่งที่มนุษย์เลือกสร้างให้ตนเองในภายหลัง จะเห็นได้ว่าไม่ได้มีการปฏิเสธการมีอยู่ของอัสสาร แต่อัสสารเหล่านั้นเป็นสิ่งที่ไม่ตายตัว เพราะมนุษย์มีอิสระในการเลือกหรือให้ความหมายแก่อัสสารเหล่านั้นได้อย่างเต็มที่ มนุษย์มีอิสระเต็มที่ (จารุณี วงศ์ละคร, 2548, น. 123-124) ดังคำกล่าวของซาทร์ที่ว่า “มนุษย์ถูกสาปให้เสรีภาพ” (Man is condemned to be free.)

3.2.1.1 เสรีภาพ (Freedom)

ชาร์ตร่มองว่าไม่มีพระเจ้า เมื่อปราศจากพระเจ้าซึ่งเป็นผู้สร้างแล้ว มนุษย์จึงเป็นผู้สร้างโลก กล่าวคือมนุษย์เป็นผู้ให้ความหมายแก่โลก สิ่งใดสิ่งหนึ่งจะมีใช้ตัวของมันเองหากปราศจากการให้ความหมายโดยมนุษย์ ซึ่งสิ่งต่างๆ พร้อมจะเป็นทุกอย่างตามที่มนุษย์ได้ให้ความหมายแก่มัน การปฏิเสธพระเจ้ายิ่งส่งผลกระทบที่สำคัญที่สุดต่อแนวความคิดว่าด้วยเสรีภาพและความรับผิดชอบสัมบูรณ์ของมนุษย์ (Man's absolute freedom and total responsibility.) ในแง่ที่ว่าเมื่อไม่มีพระเจ้าควบคุมหรือลิขิตชีวิตมนุษย์แล้ว มนุษย์จึงเป็นอิสระอย่างสมบูรณ์โดยปราศจากขอบเขตจำกัดใดๆ เสรีภาพสมบูรณ์ไม่ใช่อุดมคติที่ทุกคนใฝ่ฝันหา หากเป็นข้อเท็จจริงที่ควบคู่มาับความเป็นมนุษย์

แนวคิดเรื่องเสรีภาพสัมบูรณ์ ของชาร์ตรสามารถอธิบายได้ดังนี้

1. ไม่มีพระเจ้า ปรัชญาของชาร์ตรไม่อาจยอมรับการมีอยู่ของพระเจ้าเพราะว่าถ้าพระเจ้ามีอยู่เสรีภาพของมนุษย์ก็จะสมบูรณ์ไม่ได้ ทั้งนี้เพราะว่าถ้าพระเจ้ามีอยู่พระองค์ก็จะทรงมีบทบาทในการเลือกและการกระทำของมนุษย์ ทำให้มนุษย์ปราศจากเสรีภาพอย่างแท้จริง แต่เนื่องจาก “พระเจ้าตายแล้ว” ตามวาทะของนิทเช พระองค์จึงไม่มีบทบาทใดๆ ในกิจการงานและการกระทำของมนุษย์

2. ไม่มีอิตตา (ego) ชาร์ตรได้กำจัดอิตตาออกไปเพื่อว่า มนุษย์จะปราศจากองค์ประกอบที่เหมาะสมที่นิยตินิยม (Determinism) ที่จะสามารถเข้ามากระทบได้ ฉะนั้นจึงไม่มีแรงจูงใจใดๆ ที่จะแสดงอิทธิพลเหนือเสรีภาพของมนุษย์ ถ้าแรงจูงใจบางอย่างดูเหมือนจะมีอิทธิพลต่อใครคนหนึ่ง บ้างก็เป็นเพราะว่าใครคนนั้นเลือกที่จะตกอยู่ใต้อิทธิพลของแรงจูงใจนั่นเอง แรงจูงใจไม่มีอำนาจอิทธิพลใดๆ ต่อการเลือกของมนุษย์ มนุษย์เลือกแรงจูงใจและการกระทำเอง มนุษย์จึงมีเสรีภาพโดยสมบูรณ์

3. การเลือกที่เสรีเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ มนุษย์ไม่สามารถไม่เลือกได้ มิฉะนั้นมนุษย์จะตกอยู่ในกลุ่มเดียวกับวัตถุสิ่งของ การเลือกของมนุษย์ปลอดจากสาเหตุหรือปัจจัยบังคับ หรืออิทธิพลใดๆ ทั้งสิ้น ทั้งนี้เพราะมนุษย์เป็นอิสระเต็มที่ มนุษย์ต้องเลือกแก่นสารให้แก่ตนเอง โดยแก่นสารของมนุษย์มาที่หลังการมีอยู่ หมายความว่ามนุษย์มีอยู่ก่อนแล้วนิยามตัวเองภายหลัง มนุษย์ไม่ใช่อะไรอื่นนอกจากผลิตผลที่เขาได้สร้างให้แก่ตัวเอง ในตอนแรกมนุษย์ไม่เป็นอะไรเลย แต่หลังจากนั้นมนุษย์จะเป็นอะไรก็ได้ตามที่ตัวเองอยากจะเป็น เพราะมนุษย์คือผลผลิตของการกระทำ ไม่มีใครขี้ลาดหรือกล้าหาญมาตั้งแต่กำเนิด แต่มนุษย์สร้างตนเองให้เป็นคนขี้ลาดโดยการกระทำของตนเอง กระนั้นความขี้ลาดก็ไม่ได้ผนึกกับความเป็นคนของเขาตลอดไป มนุษย์สร้างตัวเองใหม่อยู่เสมอ มนุษย์มีเสรีภาพอย่างเต็มที่ที่จะเลือกแก่นสารให้แก่ตัวเอง

4. เสรีภาพคือการลงโทษ มิใช่พรสวรรค์ ชาร์ตจ์จึงกล่าวว่า “มนุษย์ถูกสาปให้มีเสรีภาพ” หมายความว่าไม่มีข้อจำกัดใดๆ ต่อเสรีภาพของมนุษย์เลยนอกจากเสรีภาพเอง อีกนัยหนึ่งมนุษย์เป็นอิสระจากการยับยั้งการมีเสรีภาพของตน มนุษย์เกิดมาพร้อมเสรีภาพ ไม่มีความแตกต่างระหว่างการมีชีวิตอยู่กับการมีเสรีภาพ มนุษย์ไม่สามารถเป็นทาสในบางคราวและเป็นอิสระในบางคราวได้ มนุษย์เป็นอิสระเต็มที่เสมอไปเพราะมนุษย์ถูกสาปให้มีเสรีภาพ

และเสรีภาพสมบูรณ์ของชาร์ตจ์ไม่ได้ขึ้นอยู่กับปัจจัยดังต่อไปนี้

1. สถานที่ หมายถึงสถานที่ปัจจุบันที่อาศัยอยู่หรือย้อนกลับไปสู่สถานที่เกิดอันเป็นสถานที่แรกสุดก่อนย้ายไปอยู่สถานที่อื่น ๆ ชาร์ตจ์มองว่าโดยลำพังตนเองแล้ว สถานที่ที่มีความเป็นกลางๆ ไม่สามารถเป็นอุปสรรคแก่ผู้ใดได้ สถานที่จะเป็นอุปสรรคหรือไม่ขึ้นอยู่กับจุดมุ่งหมายของเรา ก็คือการเลือกที่จะไป หากไม่มีแผนการที่จะไปก็จะไม่มีอุปสรรคใด ๆ ในแง่สถานที่ ดังที่ชาร์ตจ์กล่าวว่า “เสรีภาพของเราสร้างอุปสรรคที่ทำให้เราทุกข์”

2. อดีต หมายความว่าสิ่งที่ผ่านมา ตรบาใดที่มีชีวิตอยู่ก็ไม่สามารถขาดการมีอดีตได้ ชาร์ตจ์คิดว่าคนเราเป็นอิสระแม้แต่กับอดีตของตน อดีตเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและตายไปแล้ว ไม่มีบทบาทอีกในชีวิตของเรา ถ้ามีบทบาทนั้นคือเรายกบทบาทให้เอง

3. สิ่งแวดล้อม หมายความว่าสิ่งแวดล้อมที่เป็นเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ที่แวดล้อมข้าพเจ้า ทั้งที่มีลักษณะที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ที่จะช่วยให้ความตั้งใจของบรรลุผล ทั้งยังหมายถึงเหตุบังเอิญที่คาดไม่ถึงที่พบในความพยายามที่จะทำให้ความตั้งใจบรรลุผล

4. เพื่อนมนุษย์ หมายความว่ามนุษย์เกิดมาพร้อมเสรีภาพ คนอื่นก็เกิดมาพร้อมเสรีภาพ เช่นกัน เสรีภาพของมนุษย์ในแง่หนึ่งจึงถูกจำกัดโดยเสรีภาพของคนอื่นหรือเพื่อนมนุษย์ข้อจำกัดที่เป็นไปได้ประการเดียวของเสรีภาพ เกิดจากการมีอยู่ของผู้อื่นอันเป็นข้อเท็จจริง เป็นเพราะการดำรงอยู่ของผู้อื่นที่ทำให้เรามีลักษณะภายนอกบางอย่างอันเป็นข้อเท็จจริงที่เราไม่ได้เลือก ในทางกลับกันคนอื่นก็ถูกจำกัดเช่นเดียวกัน (วรรณวิสาข์ ไชยโย, 2552, น. 70-72)

เสรีภาพของมนุษย์ไม่ได้หมายความว่ามนุษย์สามารถกระทำในสิ่งต่างๆ ให้บรรลุเป้าหมายเท่านั้น แต่ยังหมายถึงความสามารถในการเลือกต่างๆ ในทุกสถานการณ์ แต่เสรีภาพของมนุษย์ไม่ได้ไร้ขอบเขต เสรีภาพของมนุษย์จะมีความรับผิดชอบเป็นตัวกำกับอยู่ เนื่องจากมนุษย์ถูกโยนมาบนโลกโดยปราศจากความช่วยเหลือของพระเจ้า มนุษย์ในฐานะผู้ให้ความหมายและเลือกสถานการณ์ต่างๆ ด้วยตนเอง มนุษย์ต้องเลือกตลอดเวลา มนุษย์ไม่ได้เพียงแค่ต้องรับผิดชอบต่อการเลือกของตนเองเท่านั้น หากต้องรับผิดชอบต่อเพื่อนมนุษย์ในสังคมด้วย

3.2.1.2 ความรับผิดชอบ (Responsibility)

เสรีภาพทำให้คนต้องรับผิดชอบ เพราะเมื่อนุษย์ทำอะไรลงไปจะหนีจากความรับผิดชอบไม่ได้ ความรับผิดชอบนี้ไม่ใช่เป็นความรับผิดชอบต่อหน้าที่ หรือความรับผิดชอบต่อคนอื่น แต่เป็นความรับผิดชอบต่อตนเอง เพราะมนุษย์ตระหนักว่าเขาเป็นผู้เลือกเอง และเพราะความรับผิดชอบนี้เองที่ทำให้คนเราพยายามปกปิดเสรีภาพของตนเอง และพยายามที่จะหลอกตัวเองว่าไม่มีเสรีภาพ ชาร์ลส์เรียกความรู้สึกที่มนุษย์สร้างขึ้นในใจชนิดนี้เพื่อปกปิดความกังวลของตนเองว่า Bad Faith (ความสำคัญผิดที่เลว) คำ ๆ นี้เป็นศัพท์บัญญัติแต่ในความจริง หมายถึง Self - Deception การหลอกตัวเอง

มนุษย์หลอกตัวเองว่าไม่มีเสรีภาพ เมื่อเราจะทำอะไรสักอย่างหนึ่ง ก็หลอกตัวเองว่าไม่ใช่ฉันที่ตัดสินใจอย่างนั้น สถานการณ์มันบังคับต่างหาก ในทัศนะของชาร์ลส์ คนมีเสรีภาพที่จะตัดสินใจ แต่ปิดความรับผิดชอบนั้นเสีย โดยพูดว่าช่วยไม่ได้และอ้างว่าสิ่งอื่น ๆ นั้นบังคับตนอยู่ เพื่อปิดความรับผิดชอบนี้ ชาร์ลส์ บอกว่า วิธีหลอกตัวเองมีอยู่ 2 วิธี

1. ทำตัวให้เหมือนกับวัตถุสิ่งของ ไม่มีจิต ไม่มี Consciousness จึงไม่ต้องเลือกและไม่ต้องตัดสินใจ
2. การนำตัวเองเข้าสู่ระบบและบทบาทที่สังคมกำหนด การตัดสินใจหรือการเลือกจึงไม่นำมาซึ่งความรับผิดชอบ มนุษย์มักปิดความรับผิดชอบด้วยวิธีนี้

อย่างไรก็ตามการที่หลอกตัวเองหรือ Self – Deception ไม่ตัดสินใจเลือก หรือไม่ทำไปตามที่เราคิดว่าควรจะทำ มีผลทำให้เมื่อเราทำไปเรื่อย ๆ เราเองจะไม่รู้จุดประสงค์ว่า ทำไมเราต้องเป็นอย่างนี้ ทำไมเราจะต้องทำอย่างนั้น เลื่อนไหลไปตามระบบ ที่บางทีเราไม่เห็นด้วยโดยไม่รู้ตัว จุดหมายนั้นคืออะไร เพราะโดยลึก ๆ แล้วมนุษย์มีเสรีภาพที่รู้ว่าฉันจะต้องรับผิดชอบต่อการตัดสินใจของฉัน เมื่อเป็นเช่นนี้ไปนาน ๆ เข้าสิ่งที่เกิดขึ้นในความรู้สึกคือความรังเกียจตนเอง เรียกว่า Alienation ความแปลกแยก (พระมหาประยูร มีฤกษ์, 2526, น. 26-32)

3.3 มนุษย์ในพุทธปรัชญา

พุทธปรัชญามุ่งเน้นให้มนุษย์รู้จักตนเองก่อนด้วยการเข้าใจธรรมชาติที่แท้จริงของมนุษย์ว่ามนุษย์นั้นประกอบด้วยร่างกายและจิตใจอันประกอบด้วยขั้น 5 ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ พุทธศาสนามองว่ามนุษย์ไม่มีตัวตนถาวร (No Self) มนุษย์เป็นสังขตธรรม คือ สิ่งปรุงแต่งอันเกิดจากการประชุมของธาตุต่างๆ ตามเหตุปัจจัย และต้องตกอยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง (อนิจจัง) ไม่คงทน ต้องเปลี่ยนแปลงไป (ทุกขัง) มิใช่สิ่งมีความเป็นตัวตนคงอยู่ในรูปวัตถุ นั้นๆ ตลอดนิรันดร์ (อนัตตา) (จารุณี วงศ์ละคร, 2545, น. 72) มนุษย์ในทัศนะของพุทธศาสนามอง

ว่ามนุษย์ไม่ได้มีสารัตถะที่แน่นอนตายตัวมาแต่เกิด ไม่เชื่อว่ามีความจริงแท้ที่คอยควบคุมมนุษย์ แต่มองว่ามนุษย์คือกายกับจิตที่มีเหตุปัจจัยก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา และเมื่อพิจารณาองค์ประกอบของมนุษย์แล้วจะเห็นว่าไม่มีอะไรที่สามารถยึดถือเป็นตัวตนได้เลย ธรรมชาติของมนุษย์ทั้งกายและจิต เป็นเพียงการรวมตัวกันของเบญจขันธ์

3.3.1 เบญจขันธ์¹

1. รูปขันธ์ คือ ส่วนที่เป็นรูปธรรมทั้งหมด ทั้งร่างกายและพฤติกรรมของร่างกาย สสาร และพลังงาน วัตถุ และคุณสมบัติของวัตถุ
2. เวทนาขันธ์ คือ ความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ ซึ่งเกิดจากประสาทสัมผัส หรือผัสสะทั้งห้า รวมทั้งใจด้วย
3. สัญญา คือ การกำหนดได้หมายรู้ การกำหนดรู้อาการ เครื่องหมายลักษณะต่าง ๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์นั้นได้
4. สังขาร คือ องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำซึ่งปรุงแต่งให้จิตดี ชั่ว หรือกลาง ๆ ปรุงแต่งความคิดในใจ การแสดงออกมาทางกาย และวาจาให้เป็นไปในรูปแบบต่างๆ เรียกว่า เครื่องปรุงแต่งจิต หรือเครื่องปรุงของกรรม
5. วิญญาณ คือ การรู้แจ้งทางประสาทสัมผัสทั้งห้า และทางใจ ได้แก่ การมองเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ

จากองค์ประกอบของธรรมชาติมนุษย์สามารถกล่าวโดยสรุปได้ว่า กาย คือส่วนที่เป็นรูปขันธ์ จิต คือความสัมพันธ์ระหว่างเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เมื่อแยกส่วนประกอบทั้งห้าออก มนุษย์ก็ไม่มีตัวตนเหลืออยู่ เบญจขันธ์แสดงให้เห็นถึงความคิดเรื่องอนัตตาว่าชีวิตเป็นเพียงการประชุมชั่วคราวของส่วนประกอบต่างๆ เท่านั้นเอง (สมพร ลำพุกหา, 2527, น. 11) และสิ่งปรุงแต่งอันเกิดจากการประชุมของธาตุต่างๆ ก็เป็นไปตามเหตุปัจจัย และต้องตกอยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์

¹ ดูเพิ่มเติมในพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ส.ช.(ไทย)/17/95/59;อภ.วิ.(ไทย)35/1/1

3.3.2 หลักไตรลักษณ์¹

ไตรลักษณ์ คือลักษณะ 3 ประการ สิ่งทั้งปวงในจักรวาลทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมล้วนต้องเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ซึ่งได้แก่

ประการที่หนึ่ง คือ อนิจจังลักษณะ หมายถึงความไม่เที่ยง ไม่นั่นคง ไม่ยั่งยืน ทุกสิ่งย่อมเปลี่ยนแปลงและเสื่อมสลายไปในที่สุด สิ่งที่เป็นสังขตธรรมหรือสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ย่อมตกอยู่ในกระบวนการเปลี่ยนแปลง 3 ประการ คือ อุปาทะ (เกิดขึ้น) จูติ (ตั้งอยู่) และขยะ (ดับไป) (วนิดา ธนสุกาญจนเดช, 2523, น. 55-56)

ประการที่สอง คือ ทุกขลักษณะ หมายถึงความถึงลักษณะที่แสดงให้เห็นถึงสภาพที่ทนอยู่ในสภาวะเดิมตลอดไปไม่ได้ ภาวะต่างๆ ของสังขตธรรมที่ปรากฏแก่ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจของเราเป็นเพียงภาวะชั่วคราวเท่านั้น (วนิดา ธนสุกาญจนเดช, 2523, น. 58)

และประการที่สาม คือ อนัตตลักษณะ หมายถึงความถึง ลักษณะที่ว่างเปล่าจากตัวตน บังคับไม่ได้ คำว่า อนัตตา สามารถแปลได้สองความหมาย ความหมายแรกแปลว่า ไม่ใช่ตัวตน กล่าวคือองค์ประกอบต่างๆ ที่ประกอบขึ้นเป็นบุคคล ไม่ใช่ตัวตนบุคคลที่แท้จริง เมื่อร่างกายไม่ใช่ของของเรา มันก็เป็นเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นและดำเนินไปตามเหตุปัจจัยเท่านั้น มนุษย์เรามักเข้าใจผิดหันไปยึดถือร่างกายว่าเป็นของเรา เมื่อยึดถือแล้วร่างกายมีการเปลี่ยนแปลงไม่เป็นไปตามความต้องการของเราก็เกิดทุกข์ ส่วนความหมายที่สองแปลว่า ไม่มีตัวตน กล่าวคือ ไม่มีวิญญาณถาวรอาศัยอยู่ในตัวตนของมนุษย์ (วนิดา ธนสุกาญจนเดช, 2523, น. 59)

3.3.3 กฎแห่งกรรม

กรรมในที่นี้ หมายถึงการกระทำที่ประกอบไปด้วยเจตนา พุทธปรัชญามองว่ากฎแห่งกรรมเป็นกฎธรรมชาติที่คอยควบคุมการกระทำที่เป็นต้นเหตุให้เกิดผลที่สอดคล้องเหมาะสมแก่กัน

กล่าวคือเหตุที่ดีย่อมส่งผลที่ดีตามไปด้วย ซึ่งธรรมชาติของมนุษย์ภายใต้กฎแห่งกรรมนี้สามารถแบ่งออกเป็นสามประเด็น ได้แก่

ประการที่หนึ่ง มนุษย์มีเสรีภาพและความเสมอภาคโดยธรรมชาติ เสรีภาพในพุทธปรัชญามีสองความหมายด้วยกัน ได้แก่ ความหมายแรกเป็นเสรีภาพโดยธรรมชาติในความหมายที่เป็นอิสระจากการควบคุมของอำนาจศักดิ์สิทธิ์ภายนอก ความเป็นไปทุกประการในชีวิตมนุษย์เป็นผู้เลือกตัดสินใจและกระทำตัวของตัวเองทั้งสิ้น เสรีภาพของมนุษย์ในแง่นี้มาพร้อมกับความรับผิดชอบในการกระทำของตนเอง และความหมายที่สองเป็นเสรีภาพของมนุษย์ที่อยู่ภายใต้หลัก

¹ คู่มือเพิ่มเติมในพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ส.สพ.(ไทย)18/1/1;พ.ร.บ.25/30/51

ไตรลักษณ์ กล่าวคือ เสรีภาพที่จะใช้ปัญญาหยั่งให้รู้เท่ากันถึงความเป็นไปของธรรมชาติและดำเนินชีวิตอย่างรอบคอบ เสรีภาพในความหมายที่สองนี้สามารถทำให้มนุษย์หลุดพ้นจากอวิชชาหรือกิเลสตัณหาได้

ประการที่สอง มนุษย์ลิขิตชีวิตตนเอง เนื่องจากเสรีภาพของมนุษย์ที่เป็นอิสระจากการควบคุมจากอำนาจภายนอก สามารถสรุปได้ว่ามนุษย์สามารถลิขิตชีวิตตนเองได้ เพราะชีวิตมนุษย์ย่อมเป็นไปตามกรรมลิขิตที่ตนเองได้เลือกสรรไว้แล้วอย่างมีเจตจำนงและประการที่สาม มนุษย์มีตนเองเป็นที่พึ่งที่ดีที่สุด กล่าวคือ เมื่อมนุษย์เป็นไปตามกรรมที่ตนเองได้กระทำไว้ มนุษย์จึงมีตนเองเป็นที่พึ่งที่ดีที่สุด พุทธปรัชญายอมรับในความสามารถของบุคคล แต่ละคนสามารถพัฒนาตนเองเพื่อให้เกิดการหลุดพ้นจากกิเลสตัณหาทั้งปวงได้ (วนิดา ธนศุภานเดช, 2523, น. 65-73)

3.3.4 หลักปฏิจาสุมุปบาท¹

ปฏิจาสุมุปบาท แปลว่าอาศัยเกิดขึ้นพร้อมกัน หลักธรรมนี้อธิบายปรากฏการณ์ทั้งหลายว่าเป็นสิ่งที่เกิดแต่เหตุ ไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้นลอย ๆ ธรรมทั้งปวงย่อมเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกันวนเวียนเรื่อยไปไม่มีที่สิ้นสุด ธรรมชาติของมนุษย์โดยวิเคราะห์จากหลักปฏิจาสุมุปบาทมีสองประเด็น คือ ประเด็นแรก มนุษย์มีธรรมชาติเป็นสังขตะ คือเป็นสิ่งที่ปรุงแต่งที่มีเหตุปัจจัยหลาย ๆ รูปแบบมาประชุมเข้าด้วยกันเกิดขึ้น และประเด็นที่สอง คือ ชีวิตในปัจจุบันของมนุษย์บางส่วนถูกกำหนดโดยกรรมในอดีตและอีกส่วนหนึ่งเป็นการสร้างกรรมที่ก่อให้เกิดผลในอนาคตนั่นเอง องค์ประกอบของปฏิจาสุมุปบาทเป็นตัวแสดงการเกิดและตัวแสดงการดับดังต่อไปนี้

แสดงกระบวนการเกิด (สมุทัยวาร)

เพราะอวิชชา	เป็นปัจจัยสังขารจึงเกิด
เพราะสังขาร	เป็นปัจจัยวิญญาณจึงเกิด
เพราะวิญญาณ	เป็นปัจจัยนามรูปจึงเกิด
เพราะนามรูป	เป็นปัจจัยสฬายตนะจึงเกิด
เพราะสฬายตนะ	เป็นปัจจัยผัสสะจึงเกิด
เพราะผัสสะ	เป็นปัจจัยเวทนาจึงเกิด
เพราะเวทนา	เป็นปัจจัยตัณหาจึงเกิด

¹ ดูเพิ่มเติมในพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วินย.(ไทย)4/1/1;ส.นิ.16/1/1;อภิ.วิ(ไทย)

เพราะค้นหา	เป็นปัจจัยอุปาทานจึงเกิด
เพราะอุปาทาน	เป็นปัจจัยภพจึงเกิด
เพราะภพ	เป็นปัจจัยชาติจึงเกิด
เพราะชาติ	เป็นปัจจัยชรา มรณะจึงเกิด

ความโศกเศร้า ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจจึงมีพร้อมความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้จึงมีได้ ส่วนที่แสดงกระบวนการดับ (นิโรธ) สามารถแสดงได้ดังนี้

เพราะอวิชชา	ดับ	สังขารจึงดับ
เพราะสังขาร	ดับ	วิญญานจึงดับ
เพราะวิญญาน	ดับ	นามรูปจึงดับ
เพราะนามรูป	ดับ	สฬายตนะจึงดับ
เพราะสฬายตนะ	ดับ	ผัสสะจึงดับ
เพราะผัสสะ	ดับ	เวทนาจึงดับ
เพราะเวทนา	ดับ	ตัณหาจึงดับ
เพราะค้นหา	ดับ	อุปาทานจึงดับ
เพราะอุปาทาน	ดับ	ภพจึงดับ
เพราะภพ	ดับ	ชาติจึงดับ
เพราะชาติ	ดับ	ชรา มรณะจึงดับ

หลักปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาถือว่าเป็นธรรมที่สำคัญยิ่งประการหนึ่ง เป็นดั่งกุสาลแห่งจักรวาล หมายความว่า เป็นกฎที่ครอบคลุมความเป็นไปของชีวิตและจักรวาลทั้งหมด (ทองหล่อ วงษ์ธรรมา, 2536, น. 199)

3.3.5 หลักอริยสัจสี่¹

หลักอริยสัจสี่มุ่งชี้ให้เห็นสาระสำคัญของชีวิตว่ามี ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค ทุกข์ในอริยสัจสี่ หมายถึงความทุกข์ที่เกิดขึ้นทั้งทางกายและทางใจ ทุกข์ท่ายกาย

สมุทัย เป็นคำสอนเรื่องเหตุแห่งทุกข์ ได้แก่ ตัณหาซึ่งเป็นองค์ประกอบของจิต ที่เรียกว่า เจตสิก เป็นส่วนที่ทำให้จิตมีอาการพร่อง มีความปรารถนาสิ่งต่างๆ มาเติมเต็มอยู่เสมอ ซึ่งตัณหา

¹ ดูเพิ่มเติมในพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อภ.วิ.(ไทย)35/205/171,486/171,488-

อาการ 3 อย่างได้แก่ กามตัณหา คือความอยากได้ อยากมีสิ่งสำหรับสนองความต้องการ ภวตัณหา คือความอยากเป็นตามความปรารถนาอย่างใดอย่างหนึ่ง และวิภวตัณหา คือ ความไม่อยากเป็น อยากไม่เป็น

นิโรธ เป็นคำสอนเรื่องความดับทุกข์ หมายถึง การดับตัณหานั่นเอง ตราบใดที่เรายังไม่สามารถดับทุกข์ให้หมดไปได้ก็หมายความว่าเรายังไม่มีนิโรธ กล่าวอีกนัยหนึ่งนิโรธถือว่าเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธปรัชญา เพราะนิโรธสามารถเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า นิพพาน นั่นเอง

และมรรค หรือปฏิบัติที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข์เรียกสั้นๆ ว่า มรรค และมีอีกหลายชื่อ คือ อริยมรรค (ทางอันประเสริฐ) มัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง) และอัฐังคิกมรรค (มรรคมีองค์ 8) ทางที่จะนำไปสู่การดับทุกข์ประกอบด้วยองค์ 8 คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ (ทองหล่อ วงษ์ธรรมา, 2536, น. 195-196)

3.3.6 มนุษย์เป็นสัตว์มีเหตุผล

พุทธปรัชญาส่งเสริมความสามารถของมนุษย์ในการคิดหาเหตุผล หลักคำสอนต่าง ๆ ในพุทธศาสนาจึงมักประกอบไปด้วยเหตุผลให้คิดเอง พุทธปรัชญามองว่ามนุษย์สามารถที่จะคิดหาเหตุผลจากเหตุการณ์ต่างๆ ได้เอง ผู้สอนเป็นเพียงผู้แนะแนวทางเท่านั้น ส่วนการคิดพิจารณาหาเหตุผลต่างๆ เป็นเรื่องของแต่ละบุคคล

มนุษย์ในพุทธปรัชญาจึงเป็นสัตว์มีเหตุผล แม้แต่ความเชื่อยังต้องมีเหตุผลในการพิจารณา ซึ่งเห็นได้จากหลักกาลามสูตร¹หรือหลักความเชื่อ 10 ประการ ได้แก่

1. อย่างเพิ่งเชื่อ โดยฟังตามๆ กันมา
2. อย่างเพิ่งเชื่อตามที่ทำต่อๆ กันมา
3. อย่างเพิ่งเชื่อตามคำเล่าลือ
4. อย่างเพิ่งเชื่อโดยอ้างตำรา
5. อย่างเพิ่งเชื่อโดยนิกเคา
6. อย่างเพิ่งเชื่อโดยคาดคะเนเอา
7. อย่างเพิ่งเชื่อโดยนิกคิดตามแนวเหตุผล
8. อย่างเพิ่งเชื่อเพราะถูกกับทฤษฎีของตน

¹ ดูเพิ่มเติมในพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ส.อ.(ไทย)20/66/256,257

9. อย่าเพิ่งเชื่อเพราะมีรูปลักษณะที่ควรเชื่อได้

10. อย่าเพิ่งเชื่อเพราะผู้พูดเป็นครูบาอาจารย์ของตน

จากธรรมชาติของมนุษย์จะเห็นได้ว่ามนุษย์จะมีความสุขได้นั้นต้องมีอิสรภาพ 3 ขั้นด้วยกัน ได้แก่ (พระธรรมปิฎก, 2547, น. 63)

1. อิสรภาพในความสัมพันธ์ที่ถูกต้องกับธรรมชาติแวดล้อม คือ อิสรภาพในการอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างไม่มีบีบคั้น เช่น มีความปลอดกลัยจากความอดอยาก ขาดแคลน มีสิ่งจำเป็นสำหรับชีวิตโดยเฉพาะปัจจัยสี่ที่เพียงพอ และพ้นจากภัยธรรมชาติ หากมีภัยธรรมชาติคุกคามเบียดเบียนก็สามารถแก้ไขได้ตามสมควร รวมทั้งการมีชีวิตรอยู่อย่างประสานกลมกลืนที่ธรรมชาติมีสภาพเกื้อกูลต่อความอยู่ดีกินดีของมนุษย์

2. อิสรภาพในความสัมพันธ์ที่ถูกต้องกับเพื่อนมนุษย์ คือ การอยู่ร่วมกันด้วยดีในหมู่มนุษย์ด้วยกัน ไม่มีการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ไม่ข่มเหงครอบงำกัน อยู่ร่วมกันโดยความเป็นมิตรและช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

3. อย่างไรก็ดีตามอิสรภาพที่กล่าวมาข้างต้นจะไม่สามารถสำเร็จได้หากขาดอิสรภาพอย่างทีสาม นั่นคือ อิสรภาพภายในแห่งตน ซึ่งอิสรภาพชนิดนี้เป็นสิ่งสำคัญที่สุดในการพัฒนามนุษย์ให้เข้าถึงอิสรภาพในด้านอื่น ๆ

แนวคิดต่างๆที่กล่าวมาในบทนี้จะใช้เป็นกรอบและแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์ ต่อไป โดยเฉพาะแนวคิดมนุษย์ของลัทธิอัตถิกวานิยมและแนวคิดเรื่องมนุษย์ของพุทธปรัชญาจะนำมาใช้อธิบายแนวคิดเรื่องมนุษย์ของ 'รงค์ วงษ์สวรรค์' ในบทต่อไป